

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2017; 1(13): 102-103

© 2017 NJHSR

www.sanskritarticle.com

आचार्य: के गणपतिभट्टः

अद्वैतवेदान्तविभागः,

राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्,

तिरुपति:

“वेदेषु उपनिषदां किं महत्त्वम्?”

आचार्य: के गणपतिभट्टः

भूमिका -

भारतीयदर्शनपरम्परायां वेदाः ज्ञानस्य आद्यप्रमाणम् इति स्वीकृतम्। तेषु चतुर्णां वेदानां (ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः) अन्ते यः भागः तत्त्वविचारप्रधानः अस्ति, सः “उपनिषद्” इति कथ्यते। उपनिषदां संख्या बहुविधा अस्ति, तथापि दशोपनिषदः, षोडशोपनिषदः, मुख्योपनिषदः इत्यादि नाम्ना प्रसिद्धाः। अयं लेखः उपनिषदां वेदेषु स्थानं, तासां महत्त्वं च विशदतया विवेक्ष्यति।

उपनिषद् — शब्दव्युत्पत्तिः तथा स्वरूपम् -

“उपनिषद्” इत्यस्य व्युत्पत्तिः — “उप + नि + सद्”।

- उप = समीपम् (गुरोः)
- नि = निश्चिततया
- सद् = उपवेशनम् अथवा विनाशनम् (अविद्यायाः)

उपनिषद् इत्युक्ते — गुरुशिष्ययोः समीपे उपवेशनपूर्वकं आत्मज्ञानस्य तत्त्वचर्चा।

उपनिषदां विशेषता —

1. अध्यात्मविषयकं ज्ञानम्
2. ब्रह्म-आत्मविवेकः
3. बन्धमोक्षविचारः
4. प्रतीकवादः (अग्निः, वायुः, सूर्यः इत्यादीनां प्रतीकरूपेण विवेचनम्)

वेदेषु उपनिषदां स्थानम् -

वेदाः सामान्यतः कर्मकाण्डप्रधानाः भवन्ति — यज्ञः, होमः, स्तोत्राणि, मन्त्राः इत्यादयः। परन्तु तेषां अन्ते उपनिषदः विद्यन्ते, यत्र केवलं आत्मविचारः, ब्रह्मविचारः, मोक्षमार्गः च निरूप्यते। अतो हि उपनिषदः वेदान्तः इति अपि कथ्यते।

उदाहरणार्थम् -

- ऋग्वेदीयः उपनिषद् — ऐतरेयोपनिषद्
- यजुर्वेदीयः — ईश, कठ, बृहदारण्यक, श्वेताश्वतर
- सामवेदीयः — छान्दोग्य, केन
- अथर्ववेदीयः — माण्डूक्य, प्रश्न, मुण्डक

उपनिषदां महत्त्वम् — तात्त्विकदृष्ट्या

१. ब्रह्मस्वरूपनिरूपणम्

उपनिषदां प्रमुखः विषयः — ब्रह्म। ब्रह्म न इन्द्रियगोचरम्, न विषयवत्, किन्तु सर्वगतं, चिन्मात्रं, अनन्तं

Correspondence:

आचार्य: के गणपतिभट्टः

अद्वैतवेदान्तविभागः,

राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्,

तिरुपति:

च। उदाहरणम्:

- सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म — (तैत्तिरीयोपनिषद्)
- एको देवः सर्वभूतेषु गूढः — (श्वेताश्वतर उपनिषद्)

२. आत्मबोधः

यः आत्मा शरीरादिभ्यः भिन्नः, सः उपनिषदेषु स्पष्टतया निरूप्यते।

- अहं ब्रह्मास्मि — (बृहदारण्यक)
- तत्त्वमसि — (छान्दोग्य)
- नेति नेति — (बृहदारण्यक) — आत्मा न एतत्, न तत् — इति निगमनात्मकविवेकः।

३. जीव-ब्रह्म ऐक्यविचारः

उपनिषत्सु प्रमुखः निष्कर्षः — जीवः न खलु ब्रह्मणः भिन्नः, अपि तु तदेव।

- जीवः = ब्रह्म
- मोक्षः = अज्ञाननिवृत्तिः

४. अविद्यायाः नाशः एव मोक्षः

बन्धः = अविद्या। मोक्षः = विद्या। उपनिषदः आत्मविद्यायाः अमूल्यम् साधनम्।

५. प्रमाणसिद्धाः तत्त्वनिश्चितिः

उपनिषदं न केवलं अनुभूतिपरं, किन्तु तर्कसमन्वययुक्तं प्रमाणम् अपि। श्रुतिः, युक्तिः, अनुभवः — एषु त्रिषु उपनिषदां तात्त्विकप्रामाण्यम् अस्ति।

दार्शनिकदृष्ट्या उपनिषदां योगः

१. अद्वैतवादः — शङ्कराचार्येण प्रतिपादितः। ब्रह्म एव सत्यं, जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव — इत्येषः सिद्धान्तः उपनिषदेषु गाढेन संगतः।
२. विशिष्टाद्वैतः — रामानुजाचार्येण प्रतिपादितः। ब्रह्मः, जीवः, जगत् — त्रीणि अपि सत्यानि, किन्तु ब्रह्म एव सर्वाधारः।
३. द्वैतवादः — मध्वाचार्येण प्रतिपादितः। जीवः च ब्रह्म च भिन्नस्वरूपौ।

उपनिषदां विभिन्नानां भाष्यकाराणां माध्यमेन विभिन्नमत-प्रवृत्तयः उत्पन्नाः। तथापि मूलतः उपनिषद् आत्मज्ञानपरं दर्शनम् एव।

उपनिषदां सामाजिकं महत्त्वम्

१. मानवएकत्वस्य बोधनम्

सर्वे अपि आत्मस्वरूपतः एकत्वं वहन्ति। जाति, वर्ण, लिङ्ग, आयुः, धर्मः — एते सर्वे भेदाः केवलं देहाधिष्ठिताः।

२. समत्वदृष्टिः

उपनिषदः वदन्ति — सर्वं खल्विदं ब्रह्म। सर्वत्र आत्मदर्शनं समत्वं जनयति।

३. स्वतन्त्रता व आत्मनिर्भरता

आत्मा स्वतन्त्रः, सः कर्ता, भोक्ता, ज्ञाता च। उपनिषद्विचारः मानवं बाह्यनिर्भरता त्यक्तुं प्रेरयति।

४. ध्यानयोगस्य मूलम्

माण्डूक्योपनिषद्, प्रश्नोपनिषद्, केनोपनिषद् — एषु मनोनिग्रहस्य, प्राणायामस्य, ध्यानस्य च अत्यन्तं विवेचनं दृष्ट्वा शक्यते।

प्रमुखा उपनिषदः — तेषां विशेषाः

१. ईशोपनिषद् — कर्मणां त्यागेन मोक्षः। ईश्वरदृष्ट्या समदृष्टिः।
२. कठोपनिषद् — यम-नचिकेतसोः संवादः। आत्मविद्यायाः मार्गः।
३. छान्दोग्योपनिषद् — उपासना, प्रतीकवादः, तत्त्वमसि इत्यादिमहावाक्यप्रवर्तनम्।
४. बृहदारण्यकोपनिषद् — सर्वाधिकविस्तृतम्। आत्मज्ञानस्य गुह्यविचारः।
५. केनोपनिषद् — इन्द्रियगम्यवस्तूनां पारं ब्रह्म। इन्द्रियबुद्धेः पारमार्थिकता।

वर्तमाने उपनिषदां उपादेयता

१. शैक्षिकपरिप्रेक्ष्ये

उपनिषदं पाठ्यक्रमेषु सम्मिल्य अध्यात्मदृष्टिं बालानाम् आरभ्य युवानां पर्यन्तं स्थापयितुं शक्यते।

२. मानसिकस्वास्थ्याय

ध्यानविधिः, आत्मचिन्तनं, दुःखनिवृत्त्युपायाः — एते उपनिषदेषु लब्धाः। आधुनिकमानसिकरोगेषु तेषां उपकारकत्वं सिद्धम्।

४. नवाचारविचारे

संविधाननिर्माणे, मानवाधिकारविचारे, नैतिकताव्यवस्थायां उपनिषद्विचारः नूतनविचाराणां मूलम्।

उपसंहारः —

उपनिषदः वेदानां हृदयम्। तासु आत्मविद्या, ब्रह्मविचारः, मोक्षमार्गः, समत्वदृष्टिः, जीवनपर्यन्तं तत्त्वचिन्तनम् अपि लभ्यते। केवलं प्राचीनदर्शनं न, अपि तु आज्ञानेरनुबन्धाय वर्तमानसमाजे अपि एषां प्रासङ्गिकता अपरिमेयम्।

यदा उपनिषद्विचारः जीवने स्थापितः भवति, तदा मानवः आत्मतत्त्वदृष्ट्या शान्तं, समर्थं, सहिष्णुं च जीवनं यापनं शक्नोति। तस्मात् उपनिषदां वेदेषु महत्त्वं परमम् — ताः एव ब्रह्मविद्यायाः अक्षयकोशाः।